

אטימולוגיות בספרות ילדים

מירי ברוך

בכתבי המדקדקים היווניים נקבע המושג "אטימולוגיה" – תורת האטימון, כמושג בעל גוון פילוסופי, שמשמעו "עצם המוכן" או "המשמעות האמיתית של המלה". לימים הוסב העיסוק הפילוסופי-סמאנטי לכיוון ההיסטורי ולמחקר הדיאכרוני במלים. האטימולוגיה עסקה ועוסקת במוצא ההיסטורי ובמקורן של המלים. עם זאת, עוסקים כיום חוקרי הבלשנות החדשה גם באספקטים סינכרוניים, כגון הקשרים ההדדיים של המלים או קישור בין מלים דומות-מובן בלשונות קרובות.

המחקר האטימולוגי עוסק בשני סוגי אטימולוגיה: המדעית והעממית. האטימולוגיה המדעית מבארת את המלה בשלמותה; היא מתייחסת למשמעות המלה ולקשריה עם מלים אחרות שמן השפה עצמה (אטימולוגיה פנימית) או משפות אחרות שהשפיעו עליה (אטימולוגיה חיצונית); היא עוסקת בהשתלשלות היסטורית של תהליכי ההגאים בתולדות הלשון.

האטימולוגיה העממית היא פנימית ואיננה מדעית. היא מבארת את המלה מתוך התייחסות לשורש או למלה הקרובים בצלילים; על-פירוב, מלבד הדמיון הצלילי, קיימת בין המלים גם קרבה סמאנטית.

העיסוק האטימולוגי בספרות הילדים איננו, כמוכן, מדעי. זיקתו העיקרית של העיסוק האטימולוגי הוא דווקא לפסיכולוגיה, ובעיקר לדרכם של תינוקות וילדים בגיל הרך לקלוט, להבין ולהעשיר את אוצר המלים שלהם. שני מחקרים מעניינים ביותר בנושא זה נכתבו על-ידי ז'אן פיאז'ה, העוסק ביחסם של ילדים למלים בהתחשב בדרך החשיבה שלהם, ועל-ידי צ'וקובסקי, העומד על דרכם של ילדים בקליטת השפה, כיצד בונים הילדים מלים חדשות מתוך אנלוגיה לבניינים ולצורות המוכרים להם מקודם.*

העיסוק באטימולוגיה פנימית בלבד בספרות ילדים מבוסס ככל הנראה על הגישה החינוכית, התובעת לחזק תחילה את השפה האחת ורק מאוחר יותר להכיר שפות אחרות. כמרכז יש לשער, שנסינונו הלשוני של הילד איננו רחב דיו להכיר מלים משפות אחרות. רק כך ניתן לתרץ את התשובות שנותן אברהם לטלי בשירו של שלונסקי, "למה זה נקרא חמסין?": אברהם מנסה להסביר את משמעות המלה תחילה על-ידי דמיון בצליל: "חמסין" הוא חום שבא מסין. ההסבר השני מבוסס על גזירה מן השורש "חמס" ומסביר את

* ז'אן פיאז'ה, "הממשות שבשם", בתוך: תפיסת העולם של הילד. ספריית פועלים עמ' 57-79: ק' צ'וקובסקי, משתיים עד חמש. ספריית פועלים (1986).

החמסין כחמסן "הגוזל את הליח מכל רגב וזולזל". אברהם אינו מעלה כלל בדעתו להסביר לטלי, כי המלה "חמסין" איננה מלה עברית, וכי משמעותה בערבית היא "חמישים" – חמישים ימי החום הלוהט בקיץ. בעיני טלי, המצויה בתהליך קליטת המלה, נראית המלה "חמסין" כשייכת לעברית ללא שום זיקה לשפות אחרות.

מרבית היצירות האטימולוגיות מכילות יסודות דידקטיים. בחלק מן המקרים מטרת הטקסט היא מתן הסבר למלה בדרך שתוכן לשומע. במקרים אחרים מטרתו של הטקסט לפתח חשיבה בלשנית, להצביע על קשרים בין מלים ולאליץ את השומע לחשוב על המלה, שבה הוא בוחר להשתמש. האטימולוגיה במקרא, באגדות חז"ל ובספרות המאוחרת, שסוגלה לילדים, מסבירה מלים לועזיות כמלים שמקורן עברי. מטרת הטקסטים הללו היא גם בהעברת המסר, לפיו השפה העברית היא הראשונה בעולם, היא קדושה ומקורית. ההסבר האטימולוגי העממי חייב להיות אמין ומשכנע.

לצד האטימולוגיה העממית הדמיונית, המשכנעת בטיעוניה, קיימים טקסטים קומיים, אשר מעוותים את המלה, מסרסים את משמעותה ומעלים הסבר קומי למלה הגדונה. הצליל הדומה והמשמעות השונה אמורים לשעשע ולפתח התייחסות קומית למלים. ברור, שיצירות כאלה עשויות להיות מובנות רק למי שמכיר את המשמעות ה"רצינית" של המלים ולמי שיחסו שוב אינו מאגי. ברור אפוא, כי יצירות אטימולוגיות קומיות אינן מיועדות לגילאים שלפני 5-7 ומעלה.

האטימולוגיה בספרות ילדים חייבת להתייחס לדרך החשיבה של הילד וכן לאוצר המלים, שהילד רכש עד כה, ולמטען האסוציאטיבי שלהן. בשל כך לא כל אטימולוגיה עממית המתאימה למבוגרים עשויה להתאים גם לילדים.

היצירות האטימולוגיות לגיל הרך (עד 5-6 לערך) עוסקות במלה מרכזית אחת, כשהיצירה כולה באה להסביר את מהות המלה כנגזרת משמה (זוהי אטימולוגיה עממית המקובלת מאוד גם במקרא). כך, למשל, השם "משה" – "כי מן המים משהו". כלומר, האטימולוגיה כאן מסתמכת על הפועל "משה" ואינה מתייחסת לאטימולוגיה המדעית של המלה, שהיא חיצונית ומפרשת את השם משה כ"בן" בשפה המצרית.

הילד מאמין, כי לשם יש משמעות לוגית: הוא מכיל בתוכו את האובייקט, שהוא נקרא עליו. מכאן ש"יפה" חייבת להיות יפה ו"טובה" חייבת להיות טובה. מכאן גם כל אותן יצירות העוסקות ב"למה נקרא × בשמו?" כזה הוא הסיפור של אהרון זאב "תמר והסביונים", המנסה להסביר בשתי גירסותיו, מדוע נקרא הסביון בשמו. הפירוש האטימולוגי העממי מתייחס לזרעיו של פרה הסביון, הנראים כסבא (ראש לבן וקירח), המתפזרים בהמון או במליון. למה נקראת החמניה בשמה? לפרח החמניה יש צורת חמה – שמש – צהובה, עגולה וזוהרת, אך בהבשילה משתירים זרעיה, והיא כתמה עניה, ובקיצור: חמניה. הילד מאמין לתומו, כי בעצם המלה מוכלת ישותו ולכל שם יש הסבר הטמון בו. ובכך נותן שלונסקי בפי טלי:

עמדה והתמיהה טלי חמוטלי
התמיהה התמיהה – וככה ענתה לי:
לא, אין זה פשוט, ידיד אברם!
אין שם בעולם הניתן לחינם
לכל השמות יש סיבה ויש טעם.

הדרך, שבה מוסכרת המלה, עשויה להיות מסוגים שונים. יש שהנגזרת היא מן הפועל. יש שמלה מתחלקת להברות, כשהיחס הוא בין ההברות לבין המלה השלמה. יש לעתים שהמלה רק מרמזת על המהות אך איננה כוללת אותה בתוכה. דוגמא לצורה האחרונה היא המעשיה על שמו של הירק "גמבה": מעשה במלך המעמיד בניסיון את שלוש בנותיו ותובע מהן לגדל ירק מיוחד במינו ובטעמו. זו שתביא את הירק הטוב ביותר – תזכה במלוכה. שלוש הבנות זורעות פלפלים ועגבניות ומטפחות כל אחת את גינתה. אך שתיים מהבנות יוצאות בלילה לחבל בגינת אחותן הקטנה. זו אינה משערת שהיתה יד בזרעים והיא ממשיכה לטפל בערוגתה כאחיותיה. לאחר ימי המבחן מביאה כל אחת מן האחיות פירות מפרי גנה. הבכורות מביאות פלפלים ועגבניות יפהפיים, ואילו הקטנה מביא ירק "מבולבל" – הכלאה של פלפל ועגבניה. המלך טעם מפרי גנן של כל אחת מבנותיו, וכשהגיע לפרי שהביאה הבת הקטנה, התלהב וקרא: בפריה חפצתי וגם בה להיות מלכה: ומאז נקרא הירק המוכלא בשם "גמבה".

על-פי פיאז'ה החשיבה בשכבה הגילית השלישית שוב איננה מאגית. הילד מסוגל לבדוד את המלה ולהכירה בסימן לאובייקט ולא כאובייקט עצמו. בשלב זה המידע הלשוני של הילד הוא רחב למדי ומרתקות אותו אטימולוגיות מורכבות יותר, כאלה המוסתרות על נוטריקונים או גימטריות.

דוגמא מעניינת לנוטריקון אטימולוגי היא סיפורו של לוי קיפניס לט"ו בשבט ביצירה הנקראת "תשבחת בצלחת". יצירה זו מספרת על יום מיוחד, שבו אמא שבה הביתה והבטיחה לילדיה קינות מיוחד במינו לט"ו בשבט. הצלחת, שבה הקינוח מכילה:

ת
תמרים
ש
שקדים
ב
בנות
ח
חרובים
ה
האנים

יש כאן ערבוב מסוים במיני הפירות של ארץ-ישראל: אין כאן ארבעה מינים, ואף לא שבעת המינים. הבנות בכל מקרה אינן שייכות לא לאלה ולא לאלה, אך עצם הדרש הוא משעשע ומרמז לאפשרויות הטמונות במלה – נוטריקון המכיל בתוכו מפירות ארץ-ישראל.

דרש אחר, שיש בו משום גימטריה, אך דרגת התייחסות שלו גבוהה עוד יותר, הוא בסיפור של שמה של העיר ירושלים. על-פי האגדה ביקש הקב"ה שם מתאים לירושלים. הוא פנה לאברהם, ואברהם הציע לקרוא לעיר בשם "יראה" (פחד, אמונה). שם, בנו של נוח, הציע לכנות את העיר בשם "שלם", מלשון שלמות ושלוש. שני השמות נראו לקב"ה מתאימים, שהרי בירושלים יש גם יראה וגם שלמות ושלוש, והוא החליט לחבר את שניהם ולעשותם לאחד: יראה-שלם. עיון נוסף בשם הבהיר לקב"ה, כי לא נעשה כאן צדק: לאברהם הוקצו ארבע אותיות ולשם – שלוש בלבד. כדי למנוע קינאת אחים החליט הקב"ה לאזן את השם, כך שהמלה "יראה" תצטמצם לשלוש אותיות. הוא חיבר את אותיותיה האחרונות של המלה א + ה, שערכן מסתכם ב-6, והפכן לאות אחת, ו', וכך: ירוש-שלם. צירוף זה נראה היטב, אך הקב"ה רצה, ששם העיר יהיה בן שבע אותיות,

כשבעת כוכבי הלכת או שבעת ימי השבוע, והוא הוסיף את שמו. כך יש לעיר גם יראה (ירו) גם שלם (שלמות ושלום) וגם שמו של הקב"ה - י: ירושלים.

אגדה זו, המבוססת על אטימולוגיה עממית, מעלימה כמובן את מקור שמה של ירושלים, שהוא חיצוני ומקורו בשפה עתיקה. אטימולוגיה מדעית מסבירה את מקור השם ב־ירו (יסוד) שלם (שם אליל קדמון), שפולחנו היה במקומה של העיר ירושלים בתקופה קדומה.

לגילאים מבוגרים יותר מתאימים, כפי שהצענו לעיל, גם סיפורים אטימולוגיים עממיים, שבמרכזם אטימולוגיה קומית. אטימולוגיה זו היא לעתים גם אטיולוגית, היא מעניקה סיבה אנכרוניסטית לשם או להתנהגות מסוימת. כזה הוא, למשל, שירו של עודד בורלא "איה".

אֵיהּ הַיָּא דְנָקָא יִלְדָּה עֲלֵיזָה,
תְּמִיד הִיא שְׂמַחָה, נְטוּבָה וְנִרְיָה.
כְּשֶׁאֵמָּא אֹמְרַת לָהּ: "אֵיהּ, לִישׁוֹן!"
אָז אֵיהּ עוֹנָה: "בְּשֶׂמְתָה וְשִׁשׁוֹן!"
כְּשֶׁאֵמָּא אֹמְרַת: "הֵי מִגְמַסְתּוֹ!"
אָז אֵיהּ יוֹשֶׁבֶת - קָמוּ בְּבֵית־כְּנָסָת!
בְּכָל יוֹם הִיא קָמָה, רוֹקְדַת וְשָׂרָה,
וְיֵשׁ לָהּ בְּפִה שְׁקוֹרָאִים לָהּ: "נֹג, שְׂרָה!"
קוֹרָאִים לָהּ "נֹג שְׂרָה" כִּי הִיא עֲצֵלָה
יֹתֵר מִבְּבוֹת אַחֲרוֹת בְּגִילָה.
תְּמִיד הִיא יוֹשֶׁבֶת חֲצִי שְׁכוּבָה -
אוּלַּי זֶה מִפְּנֵי שֶׁהִיא סָתֵם רַק בְּפִה.
אַתָּם מְבִינִים כְּכֹר שְׂאֵיהּ הִיא חֲמֵד.
וְהִיא וְ"נֹג, שְׂרָה" - הֵן יָפִי שֶׁל צְמֵד.
דָּבָר רַק אֶחָד יֵשׁ שֶׁבוּ הֵן שׁוֹנוֹת:
"נֹג, שְׂרָה" - שׁוֹתֶקֶת, לֹא כֵן אֵיהּ זֹאת.
כִּי אִם לְבָבָה יֵשׁ כְּאֵב, אוּ צִלְקָת,
הִיא כְּלָל לֹא בּוֹכָה, וְגַם כְּלָל לֹא צוֹחֶקֶת.
אֵף אֵיהּ אֹמְרַת מְלָה מְשֻׁנָּה
אִם כּוֹאֵב לָהּ בְּבֶטֶן, אוּ בְּאִיזוֹ פִּנָּה.
כִּי אֵיהּ - יִלְדָּה, וְיִלְדָּה שֶׁהִיא חֲתִיָּה:
כּוֹאֵב לָהּ? אָז אֵיהּ צוֹעֶקֶת כָּהּ: אֵיהּ!
רוֹגְגָת? אָז אֵיהּ: אִם קָר לָהּ - אָז אֵיהּ!
דְּחִיפָה הִיא קְבֵלָה? אָז שׁוֹב עִם הָאֵיהּ!
אֵיהּ! כּוֹאֵב לִי! עֲזוּב אוֹתִי! אֵיהּ!
מֶה דְעַתְכֶם עַל הָאֵיהּ שֶׁל אֵיהּ?

השם "איה" ניתן לה לכאורה מפני שהיא אומרת איה. זהו נימוק אנכרוניסטי, שהרי איה נקראה בשם זה עוד לפני שדיברתה כך, אלא שהמחבר מנסה להסביר באורח קומי את

מהותה של איה על-פי שמה. כזה הוא גם תירוצו הקומי של יורם טהר-לב לשם מונה-ליזה "גיבורת" הציור המפורסם של ליאונרדו. על-פי טהר-לב נולדה הילדה בשם עליזה (אטימולוגיה פנימית-עממית כמובן). ילדה זו צחקה המון, ומשום כך קראו לה "המון עליזה", ובקיצור: מונה-ליזה. ברור, שהשומע המכיר את הציור, את הדמות ואת הצייר מבין, שהאטימולוגיה כאן היא קומית ועוסקת לכאורה במהותה של מונה-ליזה, אלא שבעצם זהו שם שמקורו בלועזית והוא הפך לעברי לצורך המשחק האטימולוגי בלבד. לסיכום: יצירות אטימולוגיות לילדים חייבות להתייחס לדרך תפישת הילדים את המלים. היצירות האטימולוגיות מתחלקות לפי תורתן של פיאז'ה לשני סוגים: סוג אחד משרת את המחשבה המאגית (שני השלבים הראשונים לפי פיאז'ה), וסוג שני משרת את המחשבה הקונקרטי (השלב השלישי). מתוך שהיצירות מיועדות לילדים, הן תמיד אטימולוגיות פנימיות, דהיינו – מתייחסות לשפה העברית בלבד. לפיכך האטימולוגיה בספרות הילדים היא תמיד עממית, תמיד דמיונית, יצירתית ומתייחסת לדרך תפישתם של הילדים את המלה. עם המעבר לחשיבה לוגית יכול הילד-המתגבר להתמודד גם עם אטימולוגיות חיצוניות (כאלה המצביעות על השפעת שפות אחרות על השפה העברית) וגם עם אטימולוגיות מדעיות, אך אלה אין עניינן כאן.

ביבליוגרפיה

- ברוך מירי, "על יצירות אטימולוגיות לילדים", *הד הגן (תשמ"ג)*, עמ' 279–301.
- צרפתי גד בן-עמי, *סמנטיקה עברית*, ירושלים: הוצאת רובינשטיין (תשל"ב), עמ' 145–140.
- צרפתי גד בן-עמי, "אטימולוגיה עממית", *לשוננו לעם*, מחזור כ"ג, כ-כ"ב (חשוון תשל"ב), עמ' 17–111, 143–141, 192–183.
- רבין חיים, "על האטימולוגיה", *לשוננו לעם*, מחזור י"ד, ג-ד (טבת-שבט, תשכ"ג), עמ' 84–79.
- רוזן חיים, "אטימולוגיה", *לשוננו לעם*, מחזור ז, ה-ו (ניסן-אייר תשט"ז), עמ' 22–30.
- שנרצ'לד אורה, "הלשון העברית כנושא בשירת ילדים", בתוך: *מחקרים בספרות ילדים* (בעריכת מירי ברוך ומאיה פרוכטמן). תל-אביב: הוצאת אוצר המורה (1984).